

Əzim Əliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ PSIXOLOJİ TƏSİR VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *folklor, milli şüur, mədəniyyət, milli dəyərlər*

Keywords: *folklore, national consciousness, culture, national value*

Ключевые слова: *фольклор, национальное сознание, культура, национальная ценность*

“Xalqın epik və etnik yaddaşı onun folklorudur. Epos – sözün həqiqi mənasında ana və beşik, etnosun özüdür, milli “mən”in və genin uyuduğu əbədi “yurd yeri”dir, baba ruhunun, ata soyunun, ana dilinin yaşadığı ilahi, sakral bədii yuva və ərazidir, yalnız türk ünvanlı hikmətin və irfanın, istəyin və arzusunun, təsəvvür və təfəkkürün, ənənəvi aləmin bitib-tükənmədiyini xəzinədir” [3, s.3].

Dahi Sokratın psixoloji bir aforizmi var: “Sən özün-özünü dərk et, bütün dünyanı dərk etmiş olarsan”. Həqiqət ondadır ki, milliətin özünüdərkini onun folklorundan süzülüb gəlir, yəni bu süzğəc hər bir millətin, xalqın həyata baxış bucağı, qiymətləndirmə meyarı rolunu ifadə edir”.

Folklor xalqların şifahi poetik yaradıcılığıdır. Folklorun tarixi ilk insan məskənlərinin meydana çıxmasına gedib çıxır. Etnosun hər cür fiziki və mənəvi təcrübəsi folklorlarda şifahi ənənə vasitəsi ilə reallaşan elmi biliklər toplusudur. Azərbaycan folkloru da bu torpaqlarda məskən salmış insanların yüksək mənəvi əxlaqi dəyərlərini, etik və estetik düşüncələrini özündə əks etdirən, şifahi ənənədə mövcud olan biliklər sistemidir.

“Folkloru bilmədən millətin psixologiyasını, müstəqil, milli, fərdi mentalitetin sabit, əbədi daşıyıcı kimi onun etnik “mən”ini ümumbəşəri və qlobal yaddaşda məhz bu “mən”lə təmsil olunan bədii arxetipi, fəlsəfi-estetik kodu və geni arayıb-axtarmaq, tapıb, ayırıb incələmək qeyri-mümkündür” [3, s.4].

Məlumdur ki, hər bir millətin kimliyi haqqında tarixin yazılan və yazılmayan qanunları mövcuddur, istənilən bir millət üçün ən müqəddəs bir anlayış var ki, o da Vətəndir. Tarixə nəzər salsaq Böyük Azərbaycan dövlətinin, Qüdrətli Osmanlı imperiyasının sərhədləri bir neçə qitəni əhatə edib, ərazisinin bir tərəfində gün çıxanda, digər bir tərəfində gün batıb. Məlum olan və yaşanan tarixi hadisələr hər iki dövlətin ərazilərinin yağmalanmasına, qamçılanmasına, xəritələrinin yenedən işlənməsinə gətirib çıxarıb. Amma həqiqəti əks etdirən və öz dəyərini qoruyub saxlayan orta q folklorumuz milli kimliyimizin rəmzi kimi yaşamaqdadır.

Azərbaycanın Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Latin dili” şeiri millətin-dən, mövqeyindən, irqindən asılı olmayaraq hər kəsə bir ismaric olaraq, millət üçün dilin, folklorun hansı mərtəbədə qərar tutduğunu, rolunu göstərir.

Məlumdur ki, millətin folklorunun yaşadılması və gələcək nəsillə ötürülməsi prosesi onun ədəbiyyatının cərayanları olan bayatılar, nəğmələr, atalar sözləri, eləcə də dini mərasimlər və digərləri vasitəsi ilə baş tutur. Biz bu prosesi daha çox

xalq üçün müqəddəs sayılan bayramlarda, toy və yas mərasimlərində, digər ümummillət tədbirlərində görürük.

Psix.f.d. C.Əliyev “Azərbaycan folklorunda psixoloji yardım təcrübəsindən” adlı məqaləsində yazır: “Folklor texnikaları Azərbaycan psixologiyasının, o cümlədən psixoloji keçmişimizin parlaq səhifələri olmaqla yanaşı, həm də xalqımızın psixoloji mədəniyyət təcrübəsini, eləcə də, mədəni inkişaf səviyyəsini göstərir” [2, s.48].

Mərasim folkloru geniş və maraqlı olduğuna görə hər bir etnos üçün özünü-tanıtm və təbliğat sahəsi hesab olunur. Məlumdur ki, mərasim folkloru şifahi ədəbiyyatın məhsulu sayılır və yazılı ədəbiyyatdan öncə yaranıb. Hələ İbtidai icma dövründə insanlar təbiətdə baş verən hadisələrin aradan qaldırılması prosesini, həmin hadisələrin onların həyatına nə kimi təsir göstərəcəyini bir çox rituallar vasitəsi ilə bürüzə veriblər. Bunun üçün fərqli üsullardan istifadə olunub. Rəqslər, magik sözlər, müxtəlif məzmunlu nəğmələr yaranıb, şamanlar, sehribazlar, hoqqabazlar, falçılar insanları yönləndirici, həyatı işlərində yardımçı rolunu oynayıblar, sözün əsl mənasında müəyyən zaman içərsində təsir vasitələrinə çevriliblər.

Folklorumuzun ən zəngin janrlarından biri bayatılar sayılır. Bayatılar əsasən insanın lirik-fəlsəfi duyğularını yığcam poetik şəkildə ifadə edir.

Yenə gəldi Ramazan,

Mollalar oxur azan.

Barmaqların tökülün,

Yarı əsgərə yazan.

Bayatıya diqqət yetirsək biz sevən gənc qızın həsrət hissini, onun öz sevgisindən kənar düşdüyünü duyuruq, bayram sevincini öz sevgisinə qatmaq, öz sevgilisinə qovuşmaq harayı göz önünə gəlir, arzusuna çatma bilməməsinin acı nəticəsinin əzabları sezilir, onu öz sevgisindən ayırı salan, ona sevgi həsrəti yaşadan, sevgilisini əsgərliyə aparan tərəfə psixoloji nəticə olaraq bir nifrət, kədər, niskil yaşanır.

Bilindi ki, bayatılar etnosun keçdiyi tarixi yolun aynasıdır və etnoslar sanki bu aynada özlərini görməklə, göstərməklə özlərini daimləşdirir, gələcəyə ötürülməsi üçün əbədi yaddaş salnaməsi formalaşdırırlar.

Əzizim ötmək olmaz,

Köhləni ötmək olmaz

Elin atdığı daşı,

Yerdən tərptəmək olmaz.

Bu bayatıda isə biz görürük ki, xalq tərəfindən qəbul edilən bir çox qaydalar öz silinməzliyini, elin qəbul etdiyi adət-ənənələr öz dəyərini daima qoruyur, qaldırılması mümkün olmayan daş kimi əbədi dəyişilməzliyə çevrilir.

Ailə-məişət problemi bütün xalqlarda müzakirə obyektinə olub, təbii olaraq qayınana-gəlin münasibətləri bunların içərisində xüsusi yer alıb.

Dağ başında qar olar,

Bağçalarda bağ olar.

Qaynana pis olanda,

Dərdə qalan yar olar.

Bayatıda məzmun etibarını kimi qayınana tərəfindən danlaqlara, sıxıntılara məruz qalan gəlin öz sevgisi, öz “yarısı” tərəfindən qayğı və nəvaziş görəcəyi ümidinin psixoloji yaşantılarını bürüzə verir.

Təbii hal olaraq insanlar həyatda müxtəlif haqsızlıqlarla üzləşirlər. Bəşər övladı yaranandan zəiflərin, kasıb-füqarənin hüquqları daha çox pozulub, daha çox basqılara məruz qalıb.

Aya belə baxarlar,
Günə belə baxarlar
Arxası olmayanın
Evin belə yıxarlar.

Bayatıdan görürük ki, bu təbəqədən olan insanlar qarşılaşdıqları çətinlikləri, hüquqlarının pozulmasını evlərinin yıxılması kimi qiymətləndiriblər, bu acı halın yaşanmasında məhz özlərinin arxasız, kimsəziz olduğu üçün başlarına gəldiyini düşünübər.

“Xam torpaqda manevr etmək asandır, lakin cığır olmadığına görə orada azmaq ehtimalı da daha yüksəkdir” [7, s.5]. Folklor hər bir etnos üçün yaşam cığırındır, keçmişini, indisini, gələcəyini istiqamətləndirən məşəldir.

Azərbaycan folkloru janr zənginliyinə malikdir. Epik folklor janrlarından nağıl və dastanlar, xalq müdirikliyinin ifadəsi olan atalar sözləri və zərbi-məsəllər tarix boyu qonşu xalqların folklor və klassik ədəbiyyatına güclü təsir göstərir.

“Atalı qızın işi yekədir, atasız qızın dişi yekədir” burada biz insanların ünsiyyətdə üzləşdiyi sıxıntıları görürük. Atasız olan qızın gördüyü iş insanlar tərəfindən tərifiylənir, şişirdilir, önə çəkilib, amma kasıbın qızında eyib axtarmağa başlanır, onun gözəlliyinin dişləri tərəfdən pozulduğu bilinir. Məzmunca bu sadə bir yanaşmadır ki, varlı-kasıb arasında olan ayrı-seçkilik daim olub və olacaqdır. (“Arxalı köpək qurd basar”).

Məlum olan budur ki, xalqın adət-ənənəsi, dini etiqadları əsasında formalaşan folklor, insan ömrünün hər bir mərhələsini özünəməxsus şəkildə əks etdirən milli-mənəvi dəyərlər səhifəsidir, hər şeydən əvvəl, ulularının keçmişini ilə bağlı tarixi məlumatlarla zəngin və qiymətli həqiqətin özüdür.

Biz tez-tez eşidirik və yaxud da işlədirik: “Köhnə kişilərdəndir”. Bu ifadəyə anlayış kimi bir çox açılımdan baxıla bilər. Gənc nəslin yanaşım tərzi köhnəlik, arxaiklik daşısada, məzmun olaraq dostluğa sadıq, öz yerini bilən, elini-obasını tanıyıb, hörmət bəsləyən, milli ruha sadıq olan, böyük-kiçik yeri gözləyən, söz sahibi olan birisi nəzərdə tutulur.

Həyatı dəlillər göstərir ki, psixoloji ovqat və funksional vəziyyət etibarilə dualar da, alqışlar da pozitivliyi ifadə etmişdir. Dualar öz funksiyasına görə müxtəlif ola bilər: xeyir-dua vermək, yaxşılıq arzulamaq, uğur, xoşbəxtlik gətirmək və s. məqsədlərlə bağlı olur. Bundan başqa dini dualardan da istifadə olunur ki, burada başlıca cəhət insana can sağlığı, ruzi-bərəkət, yaxşılıq və uğur diləməkdir, bədnəzərdən qorunmaqdır. Bütün duaların kökündə sözün qüdrətinə olan inam durur. Məsələn, «Səni gördüm xoşbəxt olasan», «Gözün aydın olsun».

Psixoloji təsir vasitəsi kimi andlar da öz funksiya etibarını ilə geniş anlam daşıyır. Dini təsəvvürlərlə bağlı yaranan “Allah haqqı”, “İmam haqqı”, “Peyğəmbər haqqı”, “Vallah”, “Billah”, “Quran haqqı”, eləcə də təbiətlə bağlı müqəddəs hesab olunan varlıqlardan “Gün haqqı”, “Su haqqı”, “Torpaq haqqı”, “Bərəkət haqqı”, “Çörək haqqı”, ailəyə aid olan andlardan “Atamın canı haqqı”, “Dədəmin canı haqqı”, “Dayımın canı haqqı”, “Əmimin canı haqqı” kimi ifadələrdən istifadə

olunur. Maraqlıdır ki, psixoloji yozum olaraq əksər hallarda obrazlarda kişi cinsinə üstünlük verilir.

“Ay, sənin saqqalın ağarsın”, yəni insana uzun ömür yaşaması, ağıllıq dövrünə yetişməsi, onun saqqalının ağarması çağına çatmasını diləyir.

Atalar sözü və məsəllər epik janr olaraq fikrin bədii ifadəsinin bir misranının içində lakonik anlamının təcəssümüdür.

“Qızını döyməyən, dizini döyər” bu atalar sözündə söhbət fiziki təziyiq anlamı daşımır, tərbiyəvi cəhətdən övlada vaxtında düzgün yanaşma, ona diqqətin daha çox yetirilməsi, əsasəndə qız uşaqlarına ailəyə, nəsilə bağlılıq hissələrini aşılamaqdan gedir. “Qızım sənə deyirəm, gəlinim sən eşit” atalar sözü də bunun davamı kimi baxıla bilər. Məzmun olaraq tərbiyənin ötürülməsi prosesinin düzgün tamamlanması, vaxtın, zamanın nə qədər önəmli olduğunu izah edir. “Əzizim əzizdir, tərbiyəsi ondan da əzizdir” məzmunca insanların əxlaqının onlara daha çox dəyər gətirdiyini bildirir.

“Hirsli başda ağıl olmaz”, psixoloji durum olaraq insan əsəbləşəndə, özünü idarə, özünü nəzarət zəifləyir, verilən qərarlar yanlışlıqlara aparıb çıxarır.

“Yalançının evi yandı, heç kəs inanmadı” bu folklor nümunəsində yalançıdan insana cəmiyyətdə ona qarşı olan inamın, etimadın itirilməsinə gətirib çıxarılması, şəxsin öz nüfuzuna xələl gətirməsi prosesi yaşanır, psixoloji təsir olaraq insanları yalandan qaçmağa, yalanın heç kəsə uğur gətirmədiyini, əksinə uçuruma sürüklədiyini anladır. Professor S. Abdullayev “Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi” kitabında yazır: “Yalanın psixologiyası belədir ki, insan haqsızlığını, qüsur və qəbahətlərini, qeyri-səmimi dil davranışını etiraf etməkdən çox onu gizlətməyə, örtbasdır etməyə daha çox meyilli olur. Biz şirin, sərfəli və rahat yalanları arzu edilməz həqiqətdən daha həvəslə qəbul edir və çox vaxt yanlışlığımızın fərqi də olmur. Bununla da zaman keçdikcə yalan dərk etmənin zəruri elementinə çevrilir” [1, s.49]. Gənc nəslə yalan danışmaq meyilindən çəkindirmək, ona aludəliklərdən və ya yalan asılılığından azad olmağa, həmçinin adətə çevrilməsinin qarşısını almaq üçün folklorumuzda yetərincə nümunələr var. “Yalan ayaq tutar, yeriməz”,

Azərbaycan folklorunun özəlliklərindən biri də onundığər türk xalqların folkloru ilə ortaq cəhətlərə malik olmasıdır. Bu xalqların şifahi söz sənətində bir çox mətnlərin üst-üstə düşməsi həmin örnəklərin vahid etnocoğrafi məkandan gəlməsini göstərir. Ortaq türk folkloruna aid olan dastanlar, “Oğuznamə”lər xüsusi bir silsilə təşkil edir.

Epik folklor janrlarından əfsanələr daha çox yayılıb və təbii olaraq məzmun cəhətdən dəyişənliyə məruz qalıb. Beləki, bir bölgədə işləyən əfsanə, digər bölgədə başqa tərz və məzmununda ifadə olunur.

Azərbaycan qədim yaşayış məskəni olduğuna görə bu torpaqlarda yaşayan insanların həyatı, yaşam tərzi daim araşdırılmağa, tədqiq olunmağa ehtiyac duyub.

Hamam hamam içində,

Xəlbir saman içində.

Dəvə dəlləklik eylər,

Köhnə hamam içində.

Biz bu folklor nümunəsini Azərbaycanın görkəmli şairi Səməd Vurğunun “Komsomol” poeması əsasında çəkilmiş “Yeddi oğul istərəm” filmində Kələntər

obrazının dilindən eşidirik. Sovet hakimiyyətinin quruculuq illərində bölgələrə dövrün ideologiyasını təbliğ etmək üçün gəlmiş gənclərin sonunun çatdığını, onların çağrılmamış qonaq olduqlarını, hamısının axırının yerdə can verən komsomol Qəzənfər kimi olacağına ismaric olaraq işlədir. Ümumiyyətlə, bu nümunəni insanların öz yerlərində olmadığını, vəzifəyə və başqa mövqelərə gətiriləndə istifadə edirlər. Maraqlı olan budur ki, folklorşünas V.Xulufu 1928-ci ildə çap etdirdiyi kitabında bu nümunəni tapmaca kimi vermişdir və açmasında yumurta adlandırmışdır [6, s.40].

Daim insanların düşünməsinə, onların nə etməli və necə etməli suallarla istiqamətləndirilməsi milli folklorun təsir gücündədir. “Sinəm olan yerdə arxanı gülləyə vermə, oğul”, “İgid igidi arxadan vurmaz”, “Haqq nazilər, üzülməz”, “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq hər kişinin işidir”, “İlan gözələnməyən koldan çıxar”, “Ehtiyat igidin yaraşığıdır”, “İtlə yoldaşlıq et, çomağını yerə qoyma”, “Məsləhətli don gen olar”.

Nəticə olaraq, əslində folklorun yaşaması, eləcə də ötürülməsi prosesi insanlardan asılı olmayaraq psixo-təbii hal olaraq baş verir. Öz monolitliyini, davamlılığını qoruyub saxlayan folklor millətin, xalqın qədimliyinin, onun zəngin tarixi keçmişinin təəcəssümü sayılır. Bizlər bu tarixin yaşaması və inkişafı naminə öz kimliyimizi unutmamalıyıq. Məlumdur ki, folklor insanların, ümumilikdə hər bir etnosun temperament və xarakterinə aydınlıq gətirir, etnosun hansı xassəyə malik olduğunu görmək imkanı yaradır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev S.Ə. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı: “Victory”, 2013.
2. Aliyev C.Q. Azərbaycan folklorunda psixoloji yardım təcrübəsindən. Psixologiya jurnalı. Bakı: Təhsil nəşriyyatı 2016 №1.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, II kitab (İraq-Türkmən cildi) Bakı: “Nurlan”, 2009.
4. Bayramov,Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı: 2001.
5. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan etnopsixologiyasına giriş. Bakı: 2006.
6. Kazımov A.Ə. Tapmacaların sirri, Bakı: Elm və təhsil, 2017.
7. Quliyev H.H. Arxetipik azərilər: mentalitetin simaları. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2010.

Summary

Means of psychological impact in folklore samples

Folklore samples are investigated as a psychological factor in the article. Psychological effect and belief formed on people as an example of expression of the people's past is analysed in the article. Furthermore, types of folklore and national peculiarities and the impact of customs and traditions in the enrichment of the people's moral and aesthetic world are studied in the article.

Резюме

Психологические средства воздействия в образцах фольклора

В статье рассматриваются психологические средства воздействия в образцах фольклора. Автор исследует вопросы влияния видов фольклора и национальных традиций на духовно-эстетическую жизнь людей.